

ясалган ясама сўзлар ҳамда қўшма сўзлар катта микдорни ташкил қилади. Масалан:

1/22 Bašdın ki qadam qilib durur mehr

Istab seni boldi za'farānčehr.

Бу байтдаги “za'farānčehr” сўзи арабий “za'farān” ва форсий “čehr” морфемалари бирлашувидан ташкил топган қўшма сўз. Достонда яна арабий ва форсий синонимлардан ясалган сўз бирикмалари ҳам учрайди. Масалан: 1/27 Aflākka sen šitāb berding,

Anjumga bu nūru tāb berding.

Бу байтдаги “nūr” арабча ва “tāb” эса форсий, “tāb” – “ёруғлик”, “жило” маъноси-ни ифодалайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, бу мавзулар ҳар бири алоҳида тадқиқот олиб боришга лойиқ. Алишер Навоийнинг асар-

ларида ишлатган ҳар бир сўз ва ибораси – бу ўзбек тилининг сўз бойлиги, бу бойлик тўлалигича ўрганилиши ва Алишер Навоий асарларининг мукаммал луғатини тузиш, у ишлатган ҳар бир сўз ва иборанинг матндаги ҳар бир маъно бирлигини шеърӣ парчалар билан изоҳлаш ўзбек тилшунос тадқиқотчиларининг олдида турган ўта муҳим ва хайрли вазифадир.

Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган мукаммал конкорданс ва изоҳли луғатлар, шоир яратиб қолдирган маънавий меросимиз бўйича теран тадқиқотлар олиб боришга ва бу маънавий бойликни тўлалигича ҳозирги ҳамда келажак авлодларга тушунарли ва севиб мутолаа қилинадиган асарлар сирасига киритишга ёрдам беради.

БИЛГА ХОҚОН ЁРЛИҒИНИНГ УНВОНИ ВА ТУРКИЙ ХУЖЖАТЧИЛИК ТАРИХИДА АНЪАНА МАСАЛАСИ

СОДИҚОВ ҚОСИМЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Аннотация. Туркий ёзма ҳужжатчилиқ ўз йўлини эпиграфик матнлардан бошлаган, хоқонлиқнинг қонуни, эл йўриқлари улусга эпиграфик кўринишида, монументал битиглар орқали етказилган. Ушбу мақолада Кул тигин ва Билга хоқон битигларидан ўрин олган ёрлиқлар ҳамда туркий ҳужжатчилиқ анъаналари тўғрисида сўз боради.

Таянч сўз ва иборалар: қадимги туркий ҳужжатчилиқ, хоқон ёрлиғи, ёрлиқ унвони, эпиграфика, расмий услуб тарихи.

Аннотация. Древнетюркская дипломатика берет свое начало с эпиграфических текстов. Государственные законы и обращения правителя к народу донесены с помощью эпиграфических текстов. В данной статье рассматриваются грамоты правителя в летописях в честь Культегина и Бильге кагана, а также традиции тюркской дипломатики.

Опорные слова и выражения: древнетюркская дипломатика, грамота кагана, должностная грамота, начальный протокол грамоты, эпиграфика, история официального стиля.

Summary. Turkic literary documentary began its history from epigraphic texts. For example, laws and state rules of the Turkic Khanates were sent to people as a monumental text. This article holds Kul tigin and Bilge Kagan's scripts and traditions of issuing documents.

Keywords and expressions: the Old Turkic diplomatics, the Label of Qaghan, the title of the Label, the Epigraphics, the history of official style of documentation.

Иккинчи турк хоқонлиги (кўк турк хоқонлиги) даврида яшаб ижод этган тарихчи ва адиб Йўллуғ тигиннинг икки асари маълум: бири ўз амакиси, субоши (саркарда) Кул тигин, иккинчиси, отаси Билга хоқон хотирасига бағишланган битиглардир. Йўллуғ тигин амакиси Кул тигинга атаб 732 йили ёзилган битигни отаси Билга хоқоннинг топшириғи бўйича битган. Ҳарқалай, битиг матнини хоқоннинг ўзи айтиб турган бўлиши керак. Орадан икки йил ўтгач, Билга хоқон ҳам ўлди. Йўллуғ тигин энди отаси – хоқоннинг хотирасига атаб битиг ёзишга киришди. У амакисига аталган аввалги битигдан хоқоннинг эл-улусга қарата айтган сўзларини, мурожаатини олиб, кейинги битигга ҳам киритди. Шунинг учун ҳам иккала битигнинг катта бир бўлаги бир хил, улар хоқон тилидан берилади. Лекин кейинги битиг битилаётганда хоқоннинг сўзлари анча таҳрир қилинган.

Билга хоқон улуғ битиги эл эгасининг қуйидаги сўзлари билан бошланган: T'DR'IT'G:T'DR'I:YRTMŠ:T'UR'K:B'IL'GÄ:Q ĞNSBM¹(X.1).

Бунинг ўқилиши шундай: *Täŋri-täg täŋri yaratmıš türk Bilgä qağan sabim*.

Бу жумла бошқа бир ўринда – битигнинг хотимасида ҳам қайтарилади².

Шу ўринда ушбу жумладаги сўзларнинг маъносини синчиклаб кўриб чиқамиз. Жумланинг бошидаги *Täŋri-täg* сўзи “кўк, осмон” маъносида келган, у ўзи бирикаётган *täŋri* (яъни, худо)нинг сифатидир, *Täŋri-täg täŋri* дейилганда “кўкдай (улуғ) тангри” тушунилади. Кейинги *yaratmıš* – сифатдош бўлиб, “яратган” дегани. Билга хоқон битигидаги ушбу бошламада хоқоннинг улуғлиги “кўкдай (улуғ) тангри яратган” (*täŋri-täg täŋri yaratmıš*) дея қайд этилмоқда. *Bilgä qağan*га қўшилаётган *türk* сўзи этнос оти эмас, балки “жасур, баходир” англамида. *Türk* сўзининг ушбу маъноси “Бобурнома”да ҳам келган. Чоғиштиринг: *Yana Täŋriberdi Samančï erdi*;

*türk-u mardāna va qiličliq yigit erdi*³. Ушбу жумладаги *türk-u mardāna* – жуфт сўз, “жасур ва мардона” дегани.

Билга хоқон сўзидаги сўнгги *sabim* – “(менинг) сўзим, буйруғим, ёрлиғим, фармоним” дегани. Шуларга таяниб, *Täŋri-täg täŋri yaratmıš türk Bilgä qağan sabim* жумласини қуйидагича талқин этишимиз мумкин: “*Кўкдай (улуғ) тангри яратган жасур Билга хоқон сўзим*”.

Муҳими шундаки, Кул тигин ва Билга хоқон битигларида хоқоннинг эл-улусга қарата айтган мурожаати, ёрлиғи, чақириғи ўрин олган. Юқоридаги жумла эса хоқоннинг эл-улусга қарата айтган ўша мурожаати, ёрлиғи, чақириғининг унвонидир (Шарқ манбашунослигида хужжатларнинг бошламаси унвон дейилади). Битигда кечган икки унвондан бири, Билга хоқонга, иккинчиси эса унинг кичик ўғли Билга Қутлуғ хоқонга тегишлидир⁴. Билга хоқон элга эгалик чоғида эл-улусга беражак фармонлари, чет элларнинг ҳукмдорларига йўлланажак дипломатик ёрлиқларини ана шу унвон билан бошлаган. Кейинчалик, унинг ўлимидан сўнг ўғли Билга Қутлуғ ҳам отасининг унвонидан фойдаланди. Бу нарсa ўтмиш дипломатикасида бор: хатто бутун сулола бир унвондан фойдаланган замонлар бўлган. Шу анъанага кўра, улуғ битигнинг бошланишида Билга хоқоннинг, битиг хотимасида эса Билга Қутлуғ хоқоннинг эл-улусга қарата айтган чақириғи, ёрлиғи ана шу унвон билан бошланмоқда.

Муҳими шундаки, Кул тигин битиги Билга хоқоннинг тилидан (нуткидан) берилган бўлувига қарамай, юқоридаги бошлама-унвон йўқ. Чамаси, Йўллуғ тигин амакиси Кул тигинга аталган битигни ёзиб тугатгач, битигтош тиклангандан кейин, ундаги хоқон сўзлари расмий унвон билан бошланмаганини тушуниб етган кўринади. Йўл қўйган камчиликни у кейинроқ – отаси ўлгандан сўнг унга бағишлаб ўрнатилган битигтошда тузатди: Билга

¹ Содиков Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. Билга хоқон битиги. Тошнинг юз томонидаги 1-ёзув. – Т., 2004. 112–120.

² Ўша асар. Билга хоқон битиги. Тошнинг ёнидаги 13-ёзув.

³ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. –Т., 1989. 158-б.

⁴ Қаралсин: Содиков Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Т., 2004. 79, 115-б.

хоқон улуғ битигини отасининг унвони билан бошлади. Анъанага амал қилган ҳолда, битигнинг хотима қисмидаги Билга Кутлуғ сўзларини ҳам айна унвон билан бошлади.

Билга хоқон унвони илк ўрта асрлардан қолган туркий унвонларнинг мумтоз намунасидир. У уч компонентдан тузилган: биринчиси, Тангри яратганлигининг эътирофи (*Tānri-täg tānri yaratmīš*), иккинчиси хоқоннинг оти ва унвони (*türk Bilgä qağan*), учинчиси эса “сўз, фармон, ёрлик”нинг хоқонга қарашлилигини англатувчи бўлак (*sabīm*).

Билга хоқон унвонидаги *sabīm* – “менинг сўзим” дегани эмас, балки “менинг мурожаатим, менинг ёрлигим” маъносидадир. Туркий тилнинг кейинги босқичида *sab* (~*saw*) сўзи истемолдан чиқиб, унинг ўрнида *söz* калимаси қўллана бошлади. Энди расмий ҳужжатлар бошламасида ҳам қадимги *sab* (~*saw*) ўрнини *söz* эгаллади. Бу ҳам тарихий анъанага мувофиқ ҳолда “буйруқ, фармон, ёрлик” маъноларини беради.

Билга хоқон ёрлиғида кечган бошлама-унвоннинг барча компонентлари тўла-тўқис, лўнда, ихчам қолипга эга. Бу нарса кўк турк ҳужжатчилигининг, қадимги туркий тил расмий услубининг юксак даражада эканини кўрсатади.

Муҳими шундаки, Билга хоқон унвони ўз даврининггина эмас, бутун ўрта асрларнинг расмий ёрлиқлари учун намуна, андоза бўлиб хизмат қилди. Туркий салтанатларнинг эгалари ўз ёрлиқларини ана шундай қолипдаги унвонлар билан бошлаганлар.

Яна бир жиҳати, Билга хоқон унвонида, матн характеридан келиб чиққан ҳолда, адресат кўрсатилмаган. Унвоннинг тўлиқ тикланган кўриниши, трансформацияси (*Bu ben,) Tānri-täg tānri yaratmīš türk Bilgä qağan(nīñ) sabīm (turur)*, яъни “*(Бу мен,) Кўкдай (улуғ) тангри яратган қудратли Билга хоқон(нинг) сўзим (турур/-дир)*” шаклида англанади.

Кейинги юзйилликларда эса унвонларга яна бир компонент қўшилди: ёрлик берувчи билан бирга адресат (ёрлик йўлланувчи ким-

са ёки томон) ҳам киритилган. Жумладан, Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг 1393 йили поляк кироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи *Toxtamīš sözüm Yağaylağa* (Тўхтамиш сўзим Яғайлага) деб бошланган¹. Бу ўринда *Toxtamīš sözüm* – унвон; ундаги *Toxtamīš* – адресант (*intitulatio*); Шарқ манбашунослигида хат эгаси, хат йўлловчи *мурсал* дейилган²; *sözüm* – ёрликнинг хонга тегишлилигини, унинг ўз оғзидан айтилаётганлигини далилловчи калом. *Yağaylağa* – ёрлик йўллаётган кимса (адресат – *inscriptio*)ни билдиради, шунинг учун у жўналиш келишигида. Адресат шарқона тилда *мурсал* бўлади³.

Энди унвоннинг тўлиқ тикланган шакли ҳам ўзгаради: (*Men,) Toxtamīš(nīñ) sözüm Yağaylağa (bolsun)* ёки (*Bu men,) Toxtamīš(nīñ) sözüm Yağaylağa (turur)*, яъни “*(Мен) Тўхтамиш(нинг) сўзим Яғайлага (бўлсин / -дир)*” шаклида бўлади.

Шохруҳ мирзонинг 1422 йил 16 январида Талхан ота мазорининг мужовурига берган нишони *Šāhruh bahadur sözüm dīvānlarğa* (Шохруҳ баҳодур сўзим девонларга) жумласи билан бошланган⁴. Бу ўринда *Šāhruh bahadur sözüm* – унвон, шунинг учун у алоҳида бир қаторга ёзилган. У учта компонентдан тузилган: хоннинг оти (*Šāhruh*), унвони (*bahadur*) ва фармоннинг унга тегишлилигини англатувчи ёрлик (*sözüm*). Унвонга қўшилаётган *dīvānlarğa* сўзи – ёрлик қаратилаётган юридик ташкилот (адресат)ни билдиради. Адресат унвондан ажратиб кейинги қаторга олиб ёзилган. Матнда у жўналиш келишигида. Унвоннинг тўлиқ тикланган шак-

¹ Содиқов Қ. Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрлиқлар: тарихий-филологик талқин. Тўхтамишхоннинг поляк кироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи. – Т., 2013. 83–89-б.

² Қаралсин: Ҳақимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. – Т., 2013. 19, 207-б.

³ Ўша асар.

⁴ Шохруҳ мирзо ёрлиғи: Содиқов Қ. Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрлиқлар: тарихий-филологик талқин. – Т., 2013. 1–2-б.

ли (*Men, Šāhruh bahadur(ni) sōzūm dīwān-larğa (bolsun)*) ёки (*Bu men, Šāhruh bahadur(ni) sōzūm dīwānlarğa (turur)*) бўлади.

Туркий дипломатика тарихида хоқонларнинг ёрлиқлари, фармонларининг бошлама-унвонлари формуласи *Y+U+A+sabīm* (*Тангри яратганлигининг эътирофи+ҳуқумдорнинг унвони+оти+sabīm*) кўк турк хоқонликлари даврида ўйлаб топилди. Унинг бизгача сақланган илк, шунинг билан бирга, мумтоз намунаси Билга хоқон битигида кечган *Tāñri-tāg tāñri yaratmış türk Bilgä qağan sabīm* унвонидир.

Кейинги юзйилликларда туркий унвонлар яна бир компонент билан бойиди: ёрлиқ берувчи билан бирга адресат ҳам киритилган. Формуласи шундай: *[Y+U]+A+sabīm+Ad*. Буни Тўхтамишнинг поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиғидаги унвон мисолида кўрса-тишининг ўзи ҳам етарли.

Муҳим жиҳати, туркий ёзма ҳужжатчилигининг илк босқичларида юрт эгасининг улусга қаратилган чақириғи, ёрлиғи, ҳатто давлатнинг бош қонуни, тузуклари эпиграфик шаклда баён қилинган. Буни Биринчи турк хоқонлиғи чоғида тикланган Буғут ёдгорлиғи, Иккинчи турк хоқонлиғи даврида тикланган Кул тигин ва Билга хоқон ёдгорликларида кузатишимиз мумкин. Ҳатто Кул тигин ва Билга хоқон битигларида хоқоннинг турк беклари, халқига қарата айтган шундай сўзларини ўқиймиз: *Türük bağlar, bodun, bunı äsidiñ! Türük [bodunuğ ti]rip äl tutsuqıñın bunta urtum, yañilip üläsikiñin yämä bunta urtum. Näñ näñ sabīm ärsär, bängü taşqa urtum. – Турк беклари, халқи, бунни эшитинг! Турк халқини тўплаб давлат тутушингизни бунда [яъни тошда] ёздим. Адашиб, айрилганингни ҳам бунда ёздим. Ҳар қандай сўзим бўлса, мангу тошга ёздим¹* (Ка.10–11). Билга хоқоннинг давлат тутушингизни бунда ёздим (*äl tutsuqıñın bunta urtum*) деган сўзлари

ушбу битигларда эл йўриғи, хоқоннинг кўрсатмалари битилганини урғулайди.

Уйғур хоқонлиғи даврида яратилган Мўюн-чўр битигида эса (Малов, 1959, 30–44) бунинг ёрқин далили ҳам бор. Битигда хоқон Мўюн-чўрнинг зафарли юришлари тўғрисида сўз борар экан: “Ўшанда ғарбда Идук башда, Ябаш ва тўкуш (дарёларининг) куйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни курдирдим, мудофаа деворларини ўша ерда курдирдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни-тузугимни ўша ерда ясси тошга яраттирдим (*biñ yilliq tümän künlik bitigimin-belgümin anta yası taşqa yaratıtdım*)” дейилади битигда (матннинг 19–22-қаторлари). Ушбу жумлаларда хоқоннинг тузуги, давлат йўриғи битилган бошқа бир битигтош ҳам борлиғига ишора қилинмоқда (лекин сўз юритилаётган ўша битигтош топилганича йўқ).

Келтирилган намуналардан англашиладики, туркий ёзма ҳужжатчилик ўз йўлини эпиграфик матнлардан бошлаган, хоқонлигининг илк ёзма қонуни, эл йўриқлари улусга эпиграфик кўринишда, монументал битиглар орқали етказилган. Қадимги туркий эпиграфик ёдгорликлар хоқонлар, йирик давлат арбоблари, улуғ алпларнинг хотирасини мангулаштиришга бағишланган битигларгина эмас, давлат қонунлари, тузукларини, хоқонлар чақириғини баён этувчи ёзма ҳужжатлар сифатида ҳам аҳамиятлидир.

¹ Кул тигин кичик битиги: Содиқов Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Т., 2004. 10–11-б.

